

АПОКРИФІЧНІ МОТИВИ У ПОЕМІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА "МАРІЯ": ЇХНЯ ГЕНЕЗА І ТВОРЧЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Культ Богородиці займає одне з найпочесніших місць у духовній культурі нашого народу. Постаць Божої Матері слідує після Ісуса Христа, але возвеличена більше за інші біблійні образи. На теренах України ще з часів Київської Русі образ Богоматері мав свою національну специфіку. Східнослов'янська богородична традиція загалом і українська зокрема змальовує Діву Марію передусім як страждаючу матір, яка всім серцем любить свого сина і в той же час готова допомогти будь-якій людині, відчуваючи щирість її покаяння, вона є милосердною заступницею за грішників перед Богом та ідеалом жінки-матері. Одним із основних духовних орієнтирів української літератури є материнство, а ідеальним образом жінки-матері, який надихав письменників протягом багатьох століть, виступає Богородиця. Як зазначає К. Костів, "Марія зазнала в своїм житті найвищий вершок радості, як також пережила найглибшу долину смутку... Марія з Назарету – це щаслива мати Ісуса Христа, а одночасно – це скорботна мовчазна мати любови" [3, 235–236].

Наукове вивчення апокрифічної літератури (у тому числі – неканонічних текстів маріологічної тематики) розпочинається у ХІХ столітті і пов'язане насамперед із іменами таких учених: О. Веселовський, С. Жебелев, П. Лавров, В. Перетц, І. Порфир'єв, О. Пипін, В. Сахаров, І. Срезневський, М. Тихонравов, І. Франко, Ґрунтовні дослідження у царині неканонічних текстів у ХХ столітті здійснили С. Аверинцев, В. Адріанова-Перетц, О. Білоброва, А. Бобров, В. Мільков, Н. Пігулевська, М. Рождественська, І. Свенцицька, О. Сирцова та ряд інших. У контексті нашого дослідження варто згадати про наукові розвідки таких сучасних літературознавців, як С. Абрамович, В. Антофійчук, М. Балаклицький, Я. Мельник, А. Нямцу, Н. Плетенчук та О. Сирцова.

Актуальність обраної теми зумовлена двома причинами: посиленням науковим інтересом до християнства як знаково-символічної системи, а також до апокрифів, що справили значний вплив на українську літературу з періоду середньовіччя і до ХХ століття. У нашому дослідженні буде здійснена спроба проаналізувати ряд художніх текстів, автори яких або безпосередньо зверталися до апокрифічно-фольклорного образу Богородиці, або ж наділяли її рисами героїнь своїх творів. Ми простежимо генезу апокрифічно-фольклорних характеристик Діви Марії та семантичні домінанти цього образу; визначимо місце і роль маріологічних мотивів у фольклорі та творчості українських письменників різних епох, при цьому особливу увагу зосередимо на поемі Т. Шевченка

"Марія" та проаналізуємо її вплив на тлумачення і переосмислення образу Богородиці у першій половині ХХ століття (на прикладі тетраптиха П. Тичини "Скорбна мати" і роману У. Самчука "Марія").

У Біблії наявні лише поодинокі згадки про Матір Ісуса Христа, які майже унеможливають відтворення цілісного та багатогранного образу Пресвятої Діви. Певні відомості про Неї є лише у Євангеліях від Матфея, Марка, Луки та у святих апостольських Діяннях. Натомість в усній народній творчості та неканонічних текстах – апокрифах – значна увага приділяється розлогій характеристиці життєвого шляху Богородиці, часто наповненого казково-фантастичними та побутовими елементами відповідно до особливостей народного світосприйняття. Автори апокрифів пропонують увазі читачів докладну розповідь про Святу родину, благочестивих батьків Богоматері Іоакима та Анну, її виховання у храмі, Благовіщення, подорож та перебування Святої родини в Єгипті, дитинство Ісуса, життя Діви Марії після Вознесіння Господнього та про Успіння Богородиці.

Перш за все, потрібно з'ясувати мотиви, якими керувалися автори апокрифів при написанні текстів, що не лише розширювали уявлення християн про відомі біблійні події, а часто суперечили церковно-догматичній традиції. Найголовніша причина появи неканонічних творів – прагнення анонімних авторів деталізувати, спростити, наблизити новозавітний сакральний текст до світоглядних уявлень звичайного читача. Знижуючи високий і абстрактний зміст канонічних текстів, вони наближували зображуване до побуту, завдяки чому герої апокрифів олюднюються, стають зрозумілими, близькими та доступними широкому колу читачів.

Уже у фольклорі маємо приклади використання найбільш відомих апокрифічних сюжетів, пов'язаних із Ісусом Христом, Богородицею та святими апостолами. Насамперед мова йде про молитовні богородичні пісні та зимовий календарно-обрядовий цикл (зокрема, колядки) та народні легенди. У духовних піснях на честь Діви Марії "...тут і там помітні... апокрифічні нашарування, зокрема в піснях на Введення, Зачаття й Успіння, як і в набожних піснях на Господські свята: Різдво, Богоявлення, Великдень, Вознесення, Воздвиження і в честь святих, наприклад, Іоакима й Анни" [2, 303].

Після хрещення Русі Володимиром Великим Біблія ще довго була доступною лише для духовенства і князівської верхівки, тому народ складав твори, у яких відображав власне, часто неспівмірне із офіційно затвердженим, бачення головних персонажів Старого та Нового Завітів. Таке народне сприйняття Біблії найкраще репрезентовано у колядках, народних легендах і молитовних богородичних піснях, які надзвичайно активно поширювалися на теренах Київської Русі. Сюжетно-образний матеріал колядок і народних легенд часто не співвідносився або суперечив канонічним біблійним текстам, поступово наповнюючись

апокрифічними мотивами, пов'язаними з відомими біблійними персонажами. Канонічні та апокрифічні тексти були для народної співаної поезії рівнозначними джерелами тем, образів і сюжетів, які часто оброблялися в дусі народного двовір'я. Язичницькі дохристиянські народні вірування, поклоніння східнослов'янським жіночим божествам Макоші, берегиням, Роду та рожаницям поступово злилися з православним культом Богородиці.

Український фольклор містить ряд текстів, які розповідають про подорожі Богородиці, Ісуса Христа, святих апостолів по землі, причому акцентується увага на їхньому перебуванні саме на території України. Народна уява часто наділяла біблійних персонажів рисами звичайних людей із їхніми вадами і чеснотами, внаслідок чого Ісус Христос інколи перетворювався з милосердного і гуманного Бога на старозавітного Саваофа, жорстоко караючи тих, хто наважився не виконати його накази, а деякі відомі персонажі з пантеону святих, канонізованих церквою, наділялися негативними характеристиками.

Творча спадщина Т. Шевченка увібрала в себе як найкращі зразки народної творчості, так і творчо переосмислені письменником образи, символи, сюжети християнського походження. Через біблійні та апокрифічні образи, притчі, легенди автор показує земні почуття й події, розкриває смисл людського буття, органічно поєднуючи сакральне і секуляризаційне, людське і божественне.

Т. Шевченко не один рік мріяв написати поему, присвячену жінці-матері, прототипом для якої автор обрав Богородицю. Образ Святої родини, в першу чергу Марії та Ісуса Христа, визрівав у свідомості поета не тільки на джерельній основі Євангелія. Приступаючи до написання поеми, Т. Шевченко володів широким арсеналом відповідних джерел. Д. Чижевський слушно зауважує, що "...загалом Шевченко в основу свого твору кладе євангельську оповідь, доповнення і зміни якої майже без винятку ґрунтуються на апокрифічних та іконографічних мотивах..." [5, 185]. В. Антофійчук і А. Нямцу докладніше перераховують джерела, якими скористався Кобзар при написанні поеми, вказуючи на те, що було "...кілька джерел... тексти Нового Завіту, слов'янська фольклорна традиція... елементи апокрифів, народної іконографії, кантів, псалмів, колядок, середньовічних легенд, малярських творів епохи Відродження" [1, 101].

Т. Шевченко змальовує не пасивний образ біблійної Марії, а образ Матері, яка з самого початку усвідомлює велику місію Сина. Автор українізує біблійно-апокрифічну оповідь за допомогою певних художніх засобів, використовує прийом зниження, коли біблійні епізоди начебто "приземлюються", подаються у народнопоетичному ключі, герої поеми перетворюються на звичайних людей з усіма їхніми вадами і чеснотами, що було характерно не лише для ХІХ століття, адже виток цієї традиції сягають ще ранньохристиянського письменства, зокрема, і апокрифічної

літератури. У поемі "Марія" (1859) широко використано тогочасні українські побутові реалії при зображенні образів і подій євангельської історії. Т. Шевченко начебто оживляє євангельські образи за допомогою народних легенд, апокрифів, пісень, колядок. При цьому зображення євангельських реалій органічно сполучено з реаліями українського села.

"Мати взагалі, на переконання поета, висловлене і в поетичних, і в прозових творах, – головна вихователька й навчителька добра й любові до людей, – це її роль у суспільстві; і Марія зображена такою ідеальною матір'ю стражденною... Т. Шевченко вивів образ жінки-берегині національних сакральних скарбів, що до нього не існувало ані в художній, ані в суспільно-громадській традиції". [4, 15]. Не зайвим буде нагадати, що на той час Т. Шевченко вже був автором таких творів, як "Катерина" (1838), "Слепая" (1842), "Сова" (1844), "Наймичка" (1845), "Неофіти" (1857), головним персонажем яких виступає мати-страдниця. Проте саме образ Марії із одноіменної поеми став вершинним у творчості письменника, геніально поєднуючи в собі два начала: земне і божественне.

Щодо розбіжностей у поемі Т. Шевченка зі Святим Письмом, то варто вказати на наступні моменти: згідно з інформацією, поданою у Євангеліях від Матфея (1, 18–25) та Луки (1, 26–38), Марія була дівою, зарученою з Йосипом – чоловіком із роду Давидового, а у Т. Шевченка Марія – родичка Йосипа, яка росла у нього в наймах. У Євангелії від Луки (1, 28–33) вісником про народження Месії виступає архангел Гавриїл, натомість Т. Шевченко використовує народні апокрифічні легенди про ходіння святих серед людей під виглядом вродливих юнаків або ж старих жебраків, які просяться переночувати і винагороджують за прихильність і бажання допомогти. До бідної оселі теслі Йосипа приходять із Назарету молодий гість, який називає себе апостолом і говорить про те, що незабаром на землю прийде Месія. Таїну зачаття нового життя Т. Шевченко описує на суто людському ґрунті, при цьому опосередковано використовує апокриф про "Діяння Павла і Теклі". Текля – жителька Іонії, яка три дні і три ночі сиділа біля свого вікна і слухала проповідь апостола Павла про віру Христову, про можливість досягнення вічного життя, після чого покинула нареченого і сім'ю, зреклася всіх життєвих благ і вирушила слідом за апостолом. Шевченкова ж Марія не пішла за благовістителем Месії, проте дуже швидко її щастя від зустрічі з загадковим гостем перетворилося на біду, адже Марія завагітніла. І знову письменник не дотримується канонічного біблійного оповідання, в якому йдеться про те, що Йосип, побачивши вагітність Марії, хотів таємно відпустити її зі свого дому, таким чином уникнувши осуду громади, і тільки поява янгола, який попереджає теслю про велику місію, покладену на Марію, змушує його змінити своє рішення. Шевченків Йосип – благородна і мужня людина – без втручання вищих сил пропонує Марії вийти за нього заміж, щоб таким чином

зберегти їй життя та забезпечити майбутнє дитини, яка має народитися. Т. Шевченко вводить у поему епізод, пов'язаний зі шкільним навчанням Ісуса Христа разом із Іоанном Хрестителем, про який немає згадок у канонічних текстах. Натомість апокрифічні джерела розповідають про навчання Ісуса, який своєю безмежною мудрістю і зовсім не дитячими запитаннями присоромив книжників і фарисеїв.

Закінчення поеми "Марія" суперечить розповідям євангелістів і свідчить про спробу оригінальної авторської трансформації новозавітних текстів. У Біблії нічого не сказано про долю Богородиці після Божого Воскресіння. Шевченкова ж Марія, залишивши Йосипа, ще за життя Ісуса Христа вирішила повністю присвятити себе благородній справі Сина. А коли Ісуса розп'яли, Марія, чи не єдина з його оточення, не злякалася, не втратила переконання щодо доленосного значення нової віри, зібрала однодумців Сина і своїм "святим, огненным словом" понесла святий дух в убогі душі апостолів, стала поширювати по світу духовні заповіді Ісуса, не вимагаючи за це якоїсь відплати чи привселюдного визнання. Епізод прощання вдячних апостолів із Матір'ю Спасителя перед її Успінням викликає асоціації із апокрифічним "Словом святого апостола та євангеліста Іоанна Богослова на Успіння Богородиці", зокрема з тим, що перед Вознесінням Богоматері на небо Дух Святий зібрав у домі Іоанна Богослова з різних куточків землі всіх апостолів, які віддали останню шану матері Господа.

У першій половині ХХ століття П. Тичина та У. Самчук продовжують традицію змалювання образу Діви Марії, започатковану Т. Шевченком. Щоправда, ми не можемо говорити про пряме наслідування чи копіювання вищезазначеного образу. Мова йде про його символічне переосмислення письменниками у контексті тогочасних суспільно-політичних і культурних реалій. Ліро-епічна поема "Скорбна мати" (1918 р.) увійшла до першої збірки П. Тичини "Сонячні кларнети", яка засвідчила появу в українській літературі надзвичайно талановитого і самобутнього поета. Поема-тетраптих "Скорбна мати" (присвячена матері П. Тичини) переносить нас у березень 1918 року, коли Україна стала заручницею різних політичних сил, кожна з яких намагалася будь-якою ціною втриматися при владі. Чого тільки не бачила наша земля у той драматичний період: братовбивча громадянська війна, боротьба прихильників Центральної Ради за незалежність, brutальне захоплення влади більшовиками, німецькі окупаційні війська, які привели до влади гетьмана Скоропадського... І ось у цей час жорстокості, крові та ненависті Діва Марія – остання надія стражденного людства, втілення чистоти і чесноти ходить по українських полях, які вже давно не відчувають на собі дбайливої руки господаря – хлібороба, і єдине, що їм залишається – стати останнім притулком для сотень загиблих. Від побаченого біль опромінив серце Богоматері "блискучими ножами". Варто зауважити, з текстів Нового Завіту відомо, що Божий посланець,

передрікаючи майбутнє Діви Марії, сказав, що Вона переживе найбільшу трагедію у своєму житті – смерть сина, коли меч вразить її душу. У безпосередньому зв'язку з новозавітним пророцтвом у католицькій церкві встановився (ще з XVII століття) та набув значного поширення культ Непорочного Серця Пресвятої Діви Марії. Недарма католицька іконографічна традиція зображує її із серцем, на яке націлено сім мечів. Серце Богоматері завжди відкрите для всіх людей, які прагнуть знайти для себе розуміння, допомогу і захист, адже Вона приймає до свого серця і пропускає крізь нього всі страждання на землі, сприймаючи їх як свої, таким чином виступаючи співспасителькою людства.

Поему П. Тичини також можна розглядати, використовуючи відомий середньовічний апокриф "Ходіння Богородиці по муках", який детально описує страждання грішників у пеклі та відображає "малу" есхатологію, побудовану на принципі подвійного Суду – покарання неправедних душ ще до настання Страшного суду. У цьому творі Діва Марія наділяється не тільки типовими канонічними ознаками заступниці, а й має риси живої жінки-матері, яка переживає муки і страждання грішників як свої власні. Зокрема, наголошується на християнській ідеї відплати за все зроблене на землі, на персональній відповідальності кожної людини перед Богом. Спасіння грішників обумовлене тим, що праведна і чиста від гріха Богородиця вірує у можливість досягнення ними спокою та усвідомлення скоєних злочинів; та, хто прийняла муку, горе і пережила смерть власної дитини, спричинену злом цього світу, може пробачити і просити Господа про їх помилування. Жахливі поля, засіяні трупами, цілком співвідносні з тими жахіттями, які довелося побачити Діві Марії у царстві сатани, а ті нелюдські страждання, що випали на долю українців, можуть дорівнятися до пекельних. Тичинівська Богородиця зустрічає апостолів, які повідомляють про воскресіння Ісуса Христа, але Вона їм не вірить. У цьому епізоді автор не зважає на канонічні тексти, які не припускають сумніву Богородиці. Діва Марія наказує апостолам йти не до Еммаусу, а на Україну, яку сам Ісус обрав місцем для свого Воскресіння. Водночас Вона стверджує, що хоча Христос і народився в Україні й любив її "до смерті", але не воскресне у ній до того часу, поки тут панує смерть і руїна, а люди не відкриють свої серця для Божої благодаті.

Роман У. Самчука "Марія" (1933) органічно поєднує елементи апокрифів, агіографії та соціально-побутового роману. Твір, написаний у вигляді хроніки життя головної героїні Марії Перепутько, відтворює апокрифічною історією про багатостраждальне подвижницьке життя Богоматері. При цьому автор зовсім не ідеалізує свою героїню, натомість показує, що вона, як і кожна звичайна людина, може помилятися та грішити. Марія Перепутько – унікальне втілення сакральної святості та водночас грішної людської природи. Головну героїню роману споріднює з Дівою Марією те, що вона переносила будь-яке, навіть найстрашніше горе мовчки, ніколи не скаржачись на свою долю, не прохаючи про

допомогу та співчуття. Марія завжди свідомо сприймала муки як належне, самостійно обирала власну долю, досягала поставленої мети і ніколи не зупинялася на досягнутому. Богоматір завжди турбувалася про Марію, підтримувала її, не залишаючи ні в радості, ні в горі. Боже благословення повсякчас супроводжувало Марію від народження до смерті, давало сили пережити найстрашніші випробування, які тільки могли випасти на долю жінки-матері. У найскрутніших ситуаціях Марія зверталася до Божої Матері з проханням про заступництво і допомогу. У житті головної героїні роману У. Самчука особливе місце займає ікона Божої Матері Молочної (символ материнства), яка супроводжувала Марію все життя, даючи сили пережити найстрашніші випробування долі. Смерть первістка Романа стала гірким досвідом і мірою пізнання Марією зла у цьому світі. Горе матері було безмежним, адже разом зі смертю сина вона втратила єдину радість у житті. На похоронах священник закликає Марію брати приклад з Божої Матері, яка бачила, як мучиться і помирає її син, але не могла нічим йому допомогти. Остання частина роману У. Самчука "Книга про хліб" наповнена апокрифічно-есхатологічною символікою, переосмисленою письменником відповідно до тогочасних соціально-політичних реалій. Перед нами – апокаліптичний початок ХХ століття – війна з Японією, революція 1917-го року, братовбивча громадянська війна, яка забрала тисячі життів та розірвала духовний зв'язок між поколіннями, колективізація та штучний голодомор 1932–1933 років. Характерно, що У. Самчук наводить яскраві аналогії між більшовицькою владою та владою сатанинською, наповнюючи твір передчуттям Апокаліпсису. "Червоний ідол" прирікає мільйони селян на повільну мученицьку смерть від голоду, в українських селах завмирає життя, і вони поступово перетворюються на пустку. Жахливі людські страждання нагадують ті потойбічні пекельні муки, які описані в апокрифічному "Ходінні Богородиці по муках". І ось у такий трагічний для нашої країни час і закінчується життя Марії Перепутько, яка до кінця проходить свій страдницький шлях і досягає межі голоду – фізичної смерті, водночас утілюючи надію України на відновлення і воскресіння. Завдяки стражданням вона очищується від гріхів, спокутує їх перед Богом і з чистою душею переходить у інший світ. Повільне згасання Марії, її смерть нагадують сцену Успіння Богородиці.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що маріологічна література, образ Діви Марії – однієї із головних сакральних постатей християнської релігії – у східноєвропейському культурному просторі протягом століть зазнавав значного впливу фольклорних та апокрифічних творів. Яскравий та неоднозначний образ Богоматері, створений генієм Т. Шевченка, у першій половині ХХ століття був переосмислений П. Тичиною та У. Самчуком відповідно до культурно-історичних реалій доби і набув при цьому нових аксіологічних характеристик.

1. Антофійчук В., Нямцу А. Євангельські мотиви в українській літературі кінця ХІХ–ХХ століття. – Чернівці., 1996;
2. Возняк М. Історія української літератури: У двох книгах. Книга друга. – Л., 1994;
3. Костів К. Словник-довідник біблійних осіб, племен і народів. – К., 1995;
4. Федь І. А. Ікона як феномен досконалого // Мультиверсум. Філософський альманах. – К., 2005. – № 48;
5. Чижевський Д. Шевченко і Давид Штраус // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. – К., 2005. – Т. 2.